

Zsidónak minősített keresztények és gettósítás 1944-ben

A Vészkorszak idején faji alapon zsidónak minősített keresztények története a magyar Holokauszt kevésbé kutatott, többé-kevésbé tabuként kezelt témája.¹ Ez természetesen nem kizárólagosan magyar sajátosság, hiszen Európa más országaiban is hasonlóképpen minősítettek zsidónak keresztényeket,² valamint európai viszonylatban sem igazán feldolgozott ez a rendkívül érzékeny kérdés.

Vajon mi ennek az oka? Megítélésem szerint elsőrangú jelentőségű – mind hazai, mind pedig európai viszonylatban – a keresztény egyházaknak az a magatartása, amely következetesen elutasítja a két világháború közötti múlttal való érdemi szembenézést.³ Pedig ezzel a múlttal szembe kellene nézni. Amikor ugyanis Gömbös utódja, Darányi Kálmán miniszterelnök, 1937. április 18-i szegedi beszédében nyíltan és egyértelműen kijelentette, hogy márpedig Magyarországon van zsidókérdés, „*amely fölött nem lehet egyszerűen elsiklani*”, amelyről „*nem lehet egyszerűen azt mondani, hogy ez a kérdés nincs, amikor mindenki érzi, hogy van*”,⁴ akkor átszakadt egy gát. Ennek következtében elkezdődött a zsidóságnak a Holokausztig tartó megbélyegzése, a társadalom zsidóellenes hangolása (mentális „megmérgezése”), amelyben a felekezeti sajtó is oroszlánrészt vállalt.⁵ Ennek nagyon beszédes példája a katolikus *Nemzeti Újság* 1938-as vezércikke, amely büszkén hirdette, hogy:

„Nekünk nincs szükségünk arra, hogy bármit is átvegyünk külföldről, mert tőlünk vettek át eszméket. Beszéljünk a zsidókérdésről? Kell-e jobb megoldási módokat keresni, mint amilyeneket Prohászka szögezett le⁶ és amelyeket Wolff Károly⁷ kezdett megvalósítani. Nincs ezekben semmi brutális fajimádat, vagy faji gyűlölet, hanem valóban keresztény, magyar érzés, amely a lelkiültre fekteti a fő súlyt. Ismét csak azt mondjuk, üssék fel Prohászkat, keressék ki a megfelelő bekezdéseket, keressék ki a keresztény lapokból Wolff Károly beszédeit s máris eltörpülnek azok a kényszeredett kísérletek, amelyek úgy szeretnék beállítani Magyarországot, mintha kullognia kellene a »jobboldali nemzetek után«. (...)»

1 A kérdésre vonatkozóan lásd Konrád 2014; K. Farkas 2001; Frojimovics 2014; Horváth 2007.

2 Lásd például Edith Stein, vagyis Keresztes Szent Terézia Benedikta karmelita apáca (1891–1942) esetét.

3 Ennek egyértelmű példája Hegedűs (szerk.) 2020, amely azt próbálja hangsúlyozni, hogy a magyar katolikus püspökök nem szavazták meg az 1938-as első (XV. tc.) zsidótörvényt, mert személyesen nem voltak jelen a felsőházi ülésen, miközben a kiadvány megfelelnek arról, hogy a püspökök nyilvánosan, a korabeli katolikus hírlapokban is nyilvánvalóvá tették, hogy elfogadják a zsidótörvényt, jóllehet tudták, hogy az 1919-es megkeresztelkedési határvonal problémák és tragédiák sokaságát veti majd fel. Lásd Jakab 2021: 38–66. Téves az a vélekedés, hogy a zsidónak minősített keresztényeket az egyházak, mint intézmények, védeni próbálták.

4 A kormány álláspontja a zsidókérdésben. *Pesti Hírlap* 1937. április 20. 6.

5 Lásd Jakab 2019.

6 Prohászka Ottokár, székesfehérvári püspök, meghatározó szerepet játszott az 1920-as *numerus clausus* törvény elfogadtatásában, illetve megkerülhetetlen alakja a hungarista eszmetörténetnek. Lásd Fazekas 2015a; Fazekas 2015b; Fazekas 2019. Prohászka püspök az egyetemi beiratkozás szabályozásáról folyó *numerus clausus* törvényjavaslati vitában a Nemzetgyűlés 103. ülésén, 1920. szeptember 16-án, világosan megfogalmazta: „*T. Nemzetgyűlés! Mit akarunk mi? Mi akarjuk védeni a magyart [szemben a zsidóval, természetesen]; mi akarjuk védeni a magyar keresztény középosztályt, mi akarjuk védeni a magyar kultúrát, a magyar faji géniuszt, semmi egyebet nem akarunk. (Úgy van! Úgy van)*”. *Nemzetgyűlés Naplója* V. Budapest, 1920: 349. A Prohászka által megfogalmazottak mind visszaköszönek majd a zsidóellenes törvénykezésben, 1938 és 1944 között!

7 Lásd Gergely 2010.

*Nem dicsekvés, nem büszkélkedés mondatja velünk: de a többi nemzetek jöttek a jobboldali Magyarország után.*⁸

ZSIDÓNAK MINŐSÍTETT KERESZTÉNYEK

Kik voltak a „fajilag zsidónak” minősített keresztények a zsidótörvények és a Vészkorszak idején? Azok a személyek, akik valamikor az izraelita vallásfelekezetből kitérve megkeresztelkedtek, és a zsidótörvények idején valamelyik keresztény felekezet teljes jogú tagjai voltak. Szándékosan használom a „megkeresztelkedés” fogalmat, mert a magyar köz- és tudományos beszédben is meghonosodott „kikeresztelkedés”-t teljes mértékben elhibázottnak tartom. Van megtérés, kitérés, betérés, de vallástudományi, teológiai szempontból olyan, hogy „kikeresztelkedés”- nincsen! Teológiailag csak megkeresztelkedni lehet.⁹ Minden bizonnyal nem véletlen, hogy az 1929-es Magyar Zsidó Lexikon-ban is az „Áttérés” szócikk szerepel.¹⁰

A zsidó származású – pontosabban fogalmazva: az izraelita vallásfelekezetből a valamelyik keresztény felekezetbe áttért, megkeresztelkedett – magyar keresztények eredete a 19. sz. második felében keresendő. Ekkor történt meg a zsidóknak, mint egyéneknek (1867¹¹), illetve az izraelita vallásfelekezetnek (1895¹²) a keresztény lakosokkal és felekezetekkel való egyenjogúsítása. A magyar liberális nacionalizmus elvárta ugyan a nyelvi és kulturális asszimilációt,¹³ de a felekezetváltást nem szorgalmazta, mert az nem lett volna összeegyeztethető a vallásszabadság eszméjével. A társadalom felső, polgárosodó rétegében ugyanakkor mégis volt egy hallgatólagos elvárás, hogy a gazdaságilag és társadalmilag felemelkedő, polgárosodó, esetleg nemességet is szerző izraelita betérjen valamelyik keresztény felekezetbe és megkeresztelkedjen. Ellenben az 1896 és 1917 között regisztrált 10 035 áttérés, az 1910-ben 911 227 főt számláló zsidó népességhez képest nem tekinthető jelentős számúnak. Konrád Miklós kutatásából mégis az derül ki, hogy a társadalomban – és az egyházakban is – elkezdett meghonosodni az a meggyőződés, hogy a zsidók megkeresztelkedése őszintétlen.¹⁴ Ilyen fajta bizalmatlanság viszont nem érzékelhető akkor, amikor az illető egyik keresztény felekezetből tért át a másikba.

Ez a meggyőződés 1920 után sem változott. Sőt, mondhatni felerősödött. Szabó Dezső 1921-ben például így fogalmazott:

„az a zsidó, aki átkeresztelkedik, ha kell, naponta kétszer (...) a legveszélyesebb típus, ezt küldi a félelmetes faj előre, hogy a népek kebelében elfoglalják az elővárakat (...) ezek a nemzeti színű, magyar és keresztény zsidók az emberiség leghitványabb söpredékei, s életösztönünknek ezeket kell legelőbb eltüntetni a magyar életből.”¹⁵

8 A mi utunk. *Nemzeti Újság* 1938. március 11. 2.

9 A keresztény (elsősorban „történelmi”-nek mondott) felekezetek mondhatni egyetlen közös nevezője a keresztység. Elvileg ezért nem kell ismételtlen megkeresztelni azt az egyént, aki keresztény felekezetet vált. Lásd Szuromi 2014.

10 „Áttérés (kitérés) a valláscserének az az aktusa, mikor valaki önkéntes elhatározással öröklött vallását elveti és egy másik egyházközösségbe véteti fel magát. A hagyományos zsidó felfogás nem ismeri a zsidó közösségből való teljes kilépés fogalmát és az áttérés ténye nem szünteti meg a zsidósághoz való tartozást, mert ez nem függ az ember önkényes elhatározásától, hanem a születéstől, amely meghatározza a vallásközösségbe való természetes elhelyezkedést. Ez az alapelv olyan szigorú következetességgel érvényesül a zsidó vallástörvényben, hogy még a hitélet egész komplexumának, sőt magának Istennek a tagadása sem zárhat ki senkit sem a zsidó közösségből, jóllehet, hogy a teljes tagadást (kóf er bóhakol) és az atheizmust a legsúlyosabb bűnnek tekinti a rabbinikus felfogás.” (<https://mek.oszk.hu/04000/04093/html/szocikk/10253.htm>; (utolsó letöltés 2024. október 30).

11 1867. évi XVII. törvénycikk az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében.

12 1895. évi XLII. törvénycikk az izraelita vallásról.

13 Az 1910-es népszámláláskor ennek köszönhetően sikerült a magyarságnak relatív többségbe kerülnie a Kárpát-medencei történelmi Magyarország határain belül. Karády Viktor ezt nevezi „asszimilációs társadalmi szerződés”-nek. Karády 1997.

14 Konrád, „Békebeli”.

15 Szabó Dezső: Antiszemitizmus. *Virradat* 1921. január 21.

De idézhetem az antiszemizmussal amúgy nem vádolható dr. Baltazár Dezső református püspököt is, aki 1924-ben kijelentette, hogy „a kitért zsidó olyan, mint egy fehér lap az Ó-testamentum és Új-testamentum kötetei között. Sem ide, sem oda nem tartozik.”¹⁶ Baltazár püspök a következőképpen határozta meg ezeknek az izraelita származású keresztényeknek a vallási mezőben elfoglalt helyét: ők a senki földjén rekedtek. Elhagytak egy felekezetet, ellenben a másik felekezet valójában nem fogadta be őket.¹⁷

Az sem mellékes, hogy – amint arra K. Farkas Claudia és Frojimovics Kinga tanulmányai rámutatnak – az izraelita felekezet képviselői is osztották azon meggyőződést, hogy az áttérőket az érdek vezérelte.¹⁸

Az 1938-as zsidótörvényt¹⁹ követő megkeresztelkedési hullámot az izraelita hitközségek pedig egyértelműen cserbenhagyásként élték meg, és értékelték. „Rossz zsidókból” lettek „rossz keresztények”, állították egyeseik.²⁰

Sajnos mindmáig hiányoznak azok a résztanulmányok, amelyek az egyes életpályákat a korabeli társadalmi kontextusba ágyaznák. Ugyanakkor azt is érdemes szem előtt tartani, hogy a vallási hovatartozás lehet szociológiai és/vagy kulturális jellegű is, és nem feltétlenül tükröz egy markáns hitbéli elköteleződést.

Az Andor Eszter és Sardi Dóra által Hámos (eredetileg Hahn) Imréné Piroskával 2004 áprilisában készített interjú rávilágít arra, hogy egyes megkeresztelkedések mögött társadalmi elvárás/nyomásgyakorlás is megnyilvánult. Ez az áttérés 1934-ben történt:

„Mi ki voltunk keresztelkedve (...), a férjem hivatala miatt, mert ő a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaságnál dolgozott. Ez állami vállalat volt. És piszkálták a munkahelyén. És volt jóakarója, egy kollégája, aki erőszakolta, hogy keresztelkedjen ki, hogy akkor nem lesz semmi bajunk. 1934-ben már azért a zsidókat nem látták szívesen. És a munkahelyét szerette. Megmondom őszintén, nem tudom, hogy aztán előléptették-e. Akkor valahogy nem figyeltem a rangokra meg ilyesmire. Mindig egy kicsit több pénzt kapott. A budapesti Rózsák tere templomban lettünk megkeresztelve. Az idősebbik lányom, Marika 10 hónapos volt, ő 1933-ban született. Ő is kikeresztelkedett, a Judit lányom kereszténynek született 1935-ben. A keresztapánk volt csak ott. Nem is volt keresztanyánk. A férjemnek ez a kollégája egy idősebb, nagyon vallásos ember volt, ő volt a keresztszülőnk. Nem hiszem, hogy hittanra járnunk kellett volna. Katekizmust vagy nem tudom mit, valami könyvet kaptam, és azt elolvastam. Annyira nem volt ez [a kikeresztel-

16 Idézi K. Farkas 2001: 115. Eredetileg a *Zsidó Hitélet* (1938. február–március. 12) idézte.

17 Egy konvertita meglátása szerint: „Akik elhagyták az ősi hitet, vergődnek az őket örlő malomkövek között, lézengenek úgy, hogy sehova sem tartoznak. A zsidóság, a régi tábor, tobzódó gyűlölettel tagadta ki valamennyiüket, az erős, hatalmas, új gyülekezet, ahova menni akartak, viszont éppen csak megtűri őket és formaian ad nekik hazát. Reménytelennek látszó, örökös ideoda járkálás ez két szomszédvár között.” Bálint [1940]: 8. Hasonlóképpen nyilatkozott egy evangélikus is: „Ki törődött eddig a megkeresztelt zsidókkal, megkeresztelésük után? (...) Nemrég ültem egy betegágyánál. Fiatal asszonyénál; pár éve, hogy evangélikus, zsidó leány volt. Komoly kérdésekre kerítjük a sort. Imádkozni imádkozik a maga módja szerint – említi. Templomunkba – megvallja – nem jár. Úrvacsorát még sohasem vett. (...) Tudja... az ember zsidónak születik... aztán áttér... aztán a zsidók megvetik, a kereszténynek pedig nem fogadják be!” S-z-ó: A zsidókérdés egy másik oldalról. *Evangélikus Élet* 1938. július 23. 8.

18 K. Farkas 2001; Frojimovics 2014.

19 1938. évi XV. törvénycikk a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról.

20 „Tartsa mindenki szem előtt és terjessze családjá és ismerősei körében a becsületnek s az erkölcsnek azt az alapvető igazságát, hogy amiként a katonának a harcvonalból megszöknie nem szabad, akként gyávaság otthagyni a szorongattatás átmeneti korszakában ősi vallásunkat (...) Nekünk nincs okunk szégyellni zsidó hitünket, mert mi jó zsidók, jó magyarok tudunk lenni mindenkor és azok akarunk maradni továbbra. Aki ma kishitűségből, gyöngelkültségéből vagy számításból eltérül ősei hitétől, ilyen lépéssel nemcsak attól a megbecsüléstől fosztja meg önmagát és családját, amelyet eddig élvezett, hanem azonfelül keserű csalódást is fog szenvedni, mert számításai sem anyagi, sem erkölcsi, sem társadalmi szempontból nem fognak beválni, és hiába tépi ki lelke gyökerét ősi hitéből, új hitében gyökeret verni nem tud, végeredményben pedig a maga gyöngeségével az ellenünk agyarkodó rosszindulatok bátorításához járul hozzá.” A magyar zsidóság vezetőinek szözata hitközségeink tagjaihoz. *Egyenlőség* 1938. április 28. 5.

kedés] téma, és nem is jöttünk össze keresztény emberekkel, hogy amikor Judit megszületett, azt sem tudtuk, hogy ki legyen a keresztszülő. Akkor zöldre keresztves védőnők (...) voltak, akik a terhes nőkkel meg a gyerekekkel foglalkoztak, és megkértem a zöldre keresztves nőt, hogy vállalja el. És ő lett a keresztanya. A megkeresztelésre nem is emlékszem. Nem volt ünnepség. Én nem is akartam. Az édesanyám nem nagyon, de elég vallásos volt. Nem viselt parókát, mint például az ikertestvére, de megtartotta a péntek esti gyertyagyújtást. És én ebben a vallásban nevelkedtem, erre a hittanra jártam, azt jobban tudtam, mint a keresztény hittant. A férjemnek az volt a kívánsága, hogy asszimilálódjunk. És én nem akartam, és nagyon hosszú ideig vitatkoztunk rajta, én azt mondtam, hogy én abba beleegyezem, hogy a gyerekek is legyenek keresztény hiten, de én nem akartam. De azt mondta a férjem, hogy nem nevelhetünk kétféle gyereket a családban – mert akkor úgy volt, hogy a fiú keresztény, a lány zsidó [lett volna].²¹ És annyira erőszakolta ez a kollégája a férjemet. És a végén mégiscsak bedőltem ennek. Természetesen minden tőlem telhetőt megtettem, különösképpen, amikor iskolába kerültek a kislányok, hogy megfelelő vallásos nevelést kapjanak; templomba jártam velük, elsőáldozók voltak stb. De én sokat nem tudok a keresztény vallásról azóta sem. És nagyon háborogtam a háború alatt, hogy milyen pápa az, aki hagyja, hogy a keresztvíz, ami minden bűnt lemos, a zsidókról nem mosta le azt, hogy zsidók voltak. A kikeresztelkedett zsidók éppúgy üldözöttek voltak, mint a nem kikeresztelkedettek. Szerintem a férjemnek is csak formáság volt a [kikeresztelkedés]. Ő még a templomba se járt sose. Soha nem jött el a templomba. A férjem édesanyja egyáltalán nem volt vallásos. Neki teljesen mindegy volt ez. A katolikus vallásból azt tartottuk, amit a zsidók is tartanak, hogy karácsony meg húsvét, ajándék meg karácsonyfa.”²²

Felmerülhet a kérdés, hogy miért fontos ezekről az emberekről, a fajilag zsidónak minősített keresztényekről külön is beszélni? Nem utolsósorban azért, mert egy számbelileg jelentős (Dolányi Kovács Alajos demográfus 1938-as becslése szerint mintegy 80–90.000 embert jelentő²³) – viszont homogénnek semmiképpen nem mondható²⁴ – társadalmi csoportról van szó, amelynek a tragédiája a maga meztelen valóságában tárja fel, hogy:

1) mi is volt a két világháború közötti politikai keresztény kurzus valóság tartalma: egy tényleges vallási tartalmat nélkülöző politikai ideológia; és

2) miképpen fogadták el a keresztény egyházak, mint intézmények, a faji kategorizálást.

A ZSIDÓNAK MINŐSÍTETT KERESZTÉNYEK SORSA 1944-BEN

Mi történt a fajilag zsidónak minősített keresztényekkel 1944-ben? Számukra a keresztlevél valójában semmiféle mentességet nem biztosított. A zsidótörvények rájuk is vonatkoztak, minek következtében nekik is be kellett vonulni a gettóba, ami egyéni, és családi tragédiák sokaságát eredményezte, amely többek között a „faji értelemben vegyes házasságban” élő családok szétszakításában nyilvánult meg.²⁵ Özv. Lederer Simonné például Alice lányát igyekezett megmenteni, mert szerinte a pécsi polgármester tévesen értelmezte a törvényt,

„amikor azért, mert [a születésétől fogva keresztény lánya] nem 1919. augusztus 1-je előtt született, a tanúsítvány kiadását megtagadja, és ezáltal szűkebbre vonja a kört, mint amit valójában a törvény céloz”.²⁶

21 Az akkori magyarországi törvények értelmében a vegyes házasságban születő gyermekek esetében a fiúk az apjuk, a lányok pedig az anyjuk vallása szerint lettek bejegyezve.

22 <https://www.centropa.org/hu/photo/atteresi-bizonyitvany> (utolsó letöltés 2024. október 30).

23 Az 1941-es népszámlálás szerint 61.548 kereszténynek legalább az egyik nagyszülője zsidó volt. Lásd Dolányi Kovács 1944.

24 Külön kutatás tárgyát képezhetné, hogy 1938 előtt és után mi volt az oka, motivációja a megkeresztelkedéseknek.

25 Lásd például Bősze–Nagy (összeállította) 1994: 71–72.

26 Hábel (szerk.) 2014: 54.

Az 1943-ban indult ügyben a kérelmező 1944. május 28-án a panaszát visszavonta, mert az „időközben tárgyalanná vált”.²⁷ Ennek okát nem ismerjük.

A magyarországi Apostoli Nunciatura 1944. május 15-én jegyzéket (1058/1944) nyújtott be a magyar királyi kormánynak, amelyben elsősorban a keresztény zsidók védelmében emelte fel a szavát, de burkoltan figyelmeztetett is:

„Az Apostoli Nunciatura nem mulasztotta el, hogy több alkalommal felhívja a kir. kormány figyelmét a zsidókérdés megoldására kiadott legutóbbi rendeletek igazságtalanságaira, különösen a megkeresztelteket illető megkülönböztetés hiánya, valamint az embertelen mód miatt, mellyel e rendeleteket alkalmazzák. (...)

Ez ideig minden demars hatástalan maradt, sőt ellenkezőleg – mint a Nunciatura értesült – száz-ekrek (esetleg burkolt formában történő) deportációjához akarnak eljutni. Mindenki tudja, mit jelent a deportálás a gyakorlatban. Az Apostoli Nunciatura értesült a rendőrség által tegnapelőtt elkövetett visszaélésekről is, melynek során a Szent-Kereszt-Társaság,²⁸ a magyar püspökök által áttért zsidók számára létesített vallásos intézmény helyiségeiben önkényesen félbeszakították a vallásos oktatást és megfenyegették a résztvevőket.

Mindezért az Apostoli Nunciatura kötelességének tartja tiltakozni és nem hamis részvétől, de az igazság és a keresztény felebaráti szeretet valódi érzésétől indítva, katolikusok ezreinek megszentelt érdekei védelme miatt még egyszer óvást emelni a magyar kormánynál, hogy az a zsidók elleni hadjáratban ne lépje túl a határokat, melyeket a természeti jog és a pozitív isteni törvény megszabnak, és kerüljön minden olyan cselekedet, mely ellen a Szent-Széknek, s vele együtt a valóban keresztény világ lelkiismeretének tiltakoznia kellene.

Az Apostoli Nunciatura mindazonáltal bátorkodik kérni:

- 1. Hogy tegyenek alapvető megkülönböztetést a megkeresztelt és meg nem keresztelt zsidók között, hogy a keresztények mentesüljenek az antiszemita rendelkezések hatálya alól. (Ezt a megkülönböztetést még Szlovákiában is megtették.)*
- 2. Hogy minden esetben az intézkedésekben, melyeket a kormányzat szükségesnek tart alkalmazni az állam érdekeinek védelmére, tartassanak tiszteletben az emberi személy alapvető jogai. (...)*

Az Apostoli Nunciatura reméli, hogy a magyar kir. kormány bölcsessége folytán jóindulattal fogadja és teljesíti ezt a felhívást, mely a Szent Atya bánatának visszhangja, és nem fogja megtagadni ezúttal sem a nemes magyar nemzet igazán keresztény és lovagias szellemét.”²⁹

A jegyzék kísérő levelében Angelo Rotta nuncius a következőket írta Sztójay Döme miniszterelnöknek:

„A puszta tény: embereket egyedül faji eredetük miatt üldözni, a természeti jog megsértését képezi. Ha a jó Isten megadta nekik az életet, senkinek sem áll jogában a világon tőlük azt elragadni, vagy megtagadni tőlük az eszközöket, melyek által azt fenntarthatják, legalább is ha nem követnek el bűnt. De antiszemita rendszabályokat hozni, nem véve egyáltalán figyelembe a tényt, hogy sokan a zsidók közül a keresztség felvétele által keresztényekké lettek, súlyos sérelmet jelent az Egyház számára és ellentétben áll a keresztény állam jellegével, minőnek Magyarország még ma is büszkén vallja magát. És ha Szlovákiában, egy sokkal kisebb országban,

²⁷ Uo., 55. Lásd még Gyulai Irma kérelmét a kereszténynek való elismerése tárgyában. Uo., 56–58.

²⁸ A Magyar Szent Kereszt Egyesületet valójában a konvertita Báró Kornfeld Móric alapította 1939 tavaszán (de csak októberben kezdte meg a működését) a zsidótörvények által érintett katolikusok védelmére. Az Egyesület működése és tevékenysége történetileg máig nincs feldolgozva. Kezdetben gróf Zichy Gyula kalocsai érsek (†1942. május), majd Apor Vilmos győri püspök védnöksége alatt működött.

²⁹ Benoschofsky–Karsai (szerk.) 1958: 318–319.

sajátos körülményei ellenére majdnem teljesen felmenthették a keresztényeket a rendelkezések alól, melyek a zsidókat sújtották, miért nem lehetne ugyanezt Szent István országában megtenni, ebben a sokkal nagyobb országban és amelynek politikai és társadalmi struktúrája sokkal szilárdabb alapokon nyugszik.

Kötelességemet teljesítve, tájékoztattam a Szent-Széket arról, ami Magyarországon történik és fel kell világosítanom majd a deportációs intézkedésekről is, azokról, melyek készülöben vannak, és azokról, melyeknek, sajnos, már megkezdték a végrehajtását. (...)

...egy ilyen nemes nemzet, mely joggal szerezte meg magának az egész világ becsülését és a keresztény civilizáció előcsapatának címét, nem akarhatja megtagadni dicsőséges múltját és beszennyezni jó hírnevét olyan cselekedetek által, melyek foltként tapadnának arra a jövő századokban is...³⁰

A magyar kir. kormány nem hatódott meg. Május 27-i válaszában – miközben már javában zajlott a gettósítás és a deportálás – világosan leszögezte, hogy a Szentszék iránt érzett minden tisztelete mellett:

„a politikai és katonai helyzet, valamint az állam legfőbb érdekeinek védelme a magyar kormányra azt a kötelezettséget róják, hogy kiküszöbölje a zsidóság igen jelentékeny politikai, gazdasági és pénzügyi befolyását anélkül, hogy alapvető megkülönböztetést lehetne tenni a megkeresztelt és meg nem keresztelt zsidók között. Az európai államok többsége felismerte a zsidókérdés ebben a keretben való megoldásának szükségességét, miután az izraelita vallás egymagában nem elegendő arra, hogy meghatározza azoknak az egyéneknek a körét, akikre a törvényes szabályozásnak vonatkoznia kell. minthogy a zsidóság egy emberi fajt képvisel, a szabályozás kizárólag faji problémaként tekinthető. A vallás egyedül annál kevésbé szolgálhat e kérdés megoldásának alapjaként, miután a zsidók tömeges áttérését az utolsó évek folyamán nehéz volna csupán a vallási meggyőződés megváltoztatásának vágyával megmagyarázni, hanem ellenkezőleg, más indítókok tételezhetők fel, politikaiak és gazdaságiak, melyek őket a keresztény templomok felé vezették.³¹

Az, amit a deportálásokkal kapcsolatban a válasz megfogalmazott, az maga a politikai cinizmus, amely egyben azt is egyértelművé tette, hogy a magyar kormány semmilyen mértékben nem kívánja figyelembe venni a nuncius jegyzékét, és nem tesz különbséget megkeresztelt és izraelita zsidók között.

„Az igen tisztelt diplomáciai hivatal jegyzékében bizonyos hírekre hivatkozik, melyek a zsidóknak a magyar területről nagy tömegben történő eltávolításáról terjednek. Mint általánosan ismeretes, a magyar kormányok bizonyos számú munkaerőt bocsátottak a német kormány rendelkezésére. Jelenleg több mint harmincezer keresztény magyar dolgozik a birodalomban, és tekintve a német kormány megnövekedett igényét, bizonyos számú zsidót küldtünk Németországba és az általa elfoglalt országokba. Egyáltalában nincs szó deportációról, és a szükséges intézkedések megtétettek az iránt, hogy szállításuk – ha lehetséges –, családjuk társaságában emberséges körülmények között történjék.³²

Rotta nuncius jegyzékéről, illetve Serédi Jusztinián bíborosnak és Ravasz László református püspöknek a megkeresztelkedett zsidók érdekében tett egyéni – és egyben erőtlen – kezde-

30 Uo., 322–323.

31 Uo., 329.

32 Uo., 330.

ményezéseiről a közvélemény nem értesült;³³ ezeket a magyar kormány nem vette figyelembe. A vidéki zsidóság védelmében pedig a keresztény egyházak eleve semmi érdemit nem tettek. A kormány válaszlevelében felvetett kivételezésekből sem lett semmi.

A beígért külön szervezet – a Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetsége – végül 1944. július közepén alakult meg.³⁴ Elnöke Török Sándor (1904–1985) író lett, tevékenysége pedig Budapestre korlátozódott – ekkorra ugyanis a magyar kormány már „zsidótlanította” a vidéket. Ezzel a „kikeresztelkedett budapesti zsidók” kikerültek a Zsidó Tanács joghatósága alól.

1944-ben az egyházi vezetők nyilvánosan még az ún. keresztény zsidók érdekében sem emeltek szót.³⁵ Megelégedtek azzal, hogy megpróbálták biztosítani számukra a lelki gondozást,³⁶ ellenben nem kérdőjelezték meg a keresztény híveiket is érintő zsidóellenes intézkedéseket; mondhatni azonosultak a faji logikával.

EGYHÁZIAK ÉS HÍVŐK MAGATARTÁSA A GETTÓSÍTÁS IDEJÉN

Alapkutatások hiányában nehéz képet alkotni arról, hogy a gettósítás és a deportálás hetei alatt a helyi keresztény egyházi közösségek és papok/lelkészek miképpen viszonyultak a fajlag zsidónak minősített keresztényekhez, hittestvéreikhez és híveikhez. Néhány dokumentum azonban bepillantást enged ennek a szenvedéssel telített időszaknak a történéseibe, társadalmi-egyházi valóságába.³⁷

1944. május 13-án Sarlós Mihály, a zalaegerszegi I. sz. plébániahivatal plébánoshelyettese, például a saját maga érdekében is kérelmezte a polgármestertől a megkeresztelkedett zsidók gettón belüli elkülönítését.

„Kérem ezt elsősorban a keressztség, mint szentség érdekében. Továbbá a megkeresztelkedettek fajtestvéreik részéről állandó zaklatásnak és gyalázkodásnak vannak kitéve csak azért, mert keresztények lettek. Ez a sértés minden esetben reánk is háramlik keresztényekre.

Kérem azért is, mert nekünk lelkészeknek szükség esetén be kell mennünk, tehát ez az intézkedés bennünket is kímélne.”³⁸

Figyelemre méltó Dr. Szivessy Lehelnek, a szegedi Szent Kereszt Egyesület elnökének, beadványa is, melyet a polgármesterhez intézett, és amelyből kiderül, hogy 190 család mintegy 500 főnyi „keresztény zsidó” tagja kényszerült gettóba. Az elnök könnyítéseért folyamodott a polgármesterhez. Nagyobb életteret (ekkor ez 2,7m²/fő), a 60 feletti tehetetlenek és csecsemők részére gondozási lehetőséget, a vegyes házasságban élők átköltözési kényszer alóli

33 Lásd például a hercegprímásnak a zsidó rendeletekkel kapcsolatban a püspöki karhoz intézett 1944. május 17-i körlevelét. Benoschofsky–Karsai (szerk.) 1960: 53–61. Gergely Jenő szerint: „Serédi hercegprímás és a hatalommal való konfrontációt nehezen vállaló főpapok szinte az utolsó pillanatig értelmetlennek látták a nyilvános tiltakozást. Indokaik a következők voltak: a nyílt fellépés a kormány ellen nem az egyház és az üldözöttek javára szolgálna, hanem a katolikusokkal szemben is drasztikusabb fellépést eredményezne. A nyílt és ünnepélyes tiltakozásnak, a templomi elítélésnek nincs értelme, mert csak rontana a helyzeten. Ezért maradt a személyes, bizalmas tárgyalások sorozata, amely eleve a kormánynak kedvezett. A protestáns oldalról érkezett ajánlatokat (Ravasz László dunamelléki református püspök és Raffay Sándor bányai evangélikus püspök javaslatát) a zsidóüldözés elleni közös nyilatkozat kiadására Serédi hercegprímás a fentiek miatt, továbbá merev egyházi és felekezeti felfogása következtében elutasította. (Ti. a protestánsokkal való 'közösködés' állítólag hitbéli veszélyei és kánoni akadályai miatt.)” Gergely 1999: 116.

34 Lásd Karsai (szerk.) 1967: 140–146, 150–153, 172–174.

35 „Június 8-án Serédi azt mondja Rotta nunciusnak, aki a nyílt tiltakozást sürgeti: 'szószéki körlevéllel nem érnénk el semmit, csak még nagyobb kárt okoznánk az egyháznak és a híveinknek.’” Szenes 1994: 164.

36 Lásd Hamvas Endre csanádi püspök Magyar-Kossa Aladár főispánhoz intézett levelét. Kanyó (összeállította) 1994: 41–42.

37 Mintegy két héttel a zalalövői zsidók elszállítása után Keszei római katolikus egyházközségi elnök máris benyújtotta igényét a Deutsch-féle házra, amelyben addig bérlőként a Maschanszker család lakott. Kapiller–Németh (összeállította) 1994: 41.

38 Uo., 29.

mentesítését kérelmezte – vélelmezhetően sikertelenül.³⁹

1944. március 19-ét követően természetesen megnövekedett a megkeresztelkedni szándékozó zsidók száma.⁴⁰ Ezt azonban az egyházak inkább fékezni próbálták, ahogy az például a szegedi rendőrség 1944. június 3-i jelentéséből is kiderül:

„A római katolikus plébániák egyik-másikán nem szívesen látják a kikeresztelkedni szándékozó zsidókat, és ha lehet, el is tanácsolják őket, illetve ügyüket húzzák-halasztják úgy, hogy sok eseten a jelentkező elmarad. Ez idő szerint a kikeresztelkedési láz csökkenőben van. Bizalmas megállapításunk szerint az oktatásra járók száma mindössze 19–20.”⁴¹

Jóllehet a keresztény mivolt önmagában nem mentesített a gettósítás és a deportálás alól⁴² (kivételt valójában csakis a zsidó származású egyházi személyek – papok, lelkészek – jelentettek), számosan mégis ebbe a hiú reménybe igyekeztek kapaszkodni.

A szegedi rendőrségi jelentésnek fényében meglehetősen sajátos Hamvas Endre csanádi püspöknek a szegedi főispánhoz intézett 1944. június 16-i – vagyis a deportálás napján keltezett – levele, amelyben visszafogottan azt kéri, hogy a keresztény zsidókat, amennyiben lehetséges, ne deportálják. A katolikus püspök levele semmiféle hatást nem gyakorolt a keresztény főispánra. Retorikai kérdés: A püspök tényleg csak aznap – egy hónappal a deportálások megkezdése után – szembesült azzal, hogy mi vár a szegedi gettóba zsúfolt emberekre?

„Méltóságos Főispán Úr!

Megdöbbenve értesültem arról, hogy a szegedi gettó lakóit minden isteni és emberi jog félre tételével még ma elszállítják. Az emberi szenvedések tengerében, melyet az elháríthatatlan elemi csapásként sújtó háború zúdít a világra, a faji gyűlölet okozta ezen újabb szenvedések özönét elhárítani próbálni keresztényi kötelesség, mely kötelességet elsősorban a püspök tartozik képviselni és teljesíteni. Isten előtt való felelősségem tudatában és lelkiismeretem szavára hallgatva emelem fel szavamat azon igazságtalanság ellen, mellyel a bírói ítélettel bűnösnek el nem ítélt, tehát ártatlan emberek tömegét, szegedi lakókat tisztán faji származásuk miatt szabadságuktól, vagyonuktól megfosztva bizonytalan végű deportálásnak kitesznek és így magyar népünket is isten és világ ítélőszéke előtt terhelik. Kétszeresen fájdalmasan érzem azoknak szenvedését, akiket a keresztség szentsége híveimmé tett.⁴³ Ezeknek megmentését megkísérelni az általános emberi kötelességen kívül főpásztori kötelességem is.

Nagyon kérem Méltóságodat, hogy átérezve a mindnyájunkat kötelező örök erkölcsi törvények erejét, azt, ami Méltóságodtól és a szegedi hatóságoktól telik, a szerencsétlenek megmentésére megtenni kegyeskedjék. Ami pedig a megkeresztelkedetteket illeti, azok számára mint főpásztoruk határozottan kérem és kívánom, hogy itt maradhassanak és minden további sanyargatástól mentesüljenek.

Fogadja Főispán Úr kiváló tiszteletem őszinte nyilvánítását.

Dr. Hamvas Endre s. k. csanádi püspök.”⁴⁴

39 Kanyó (összeállította) 1994: 49–51.

40 Lásd Szomorú sorállás a rabbihivatal előtt. *Magyar Zsidók Lapja* 1944. április 6.

41 Kanyó (összeállította) 1994: 54–55.

42 Lehettek viszont kivételek is. Kiskunhalason például „a gettólista és a visszaemlékezések bizonyítják, hogy a konvertitákat 1944-ben a városból nem vitték el”. Ez 1941-ben 28 személyt jelentett (0,1%), messze az országos átlag (7,8%) alatt. Végső–Simko 2007: 144. Érdekes lenne tudni, hogy kik voltak, és mi lett ezekkel a keresztényekkel 1945 után.

43 Lehet, hogy előbb kellett volna tennie értük valamit, és nem megvárni a deportálás pillanatát.

44 Szilágyi (összeállította) 1994: 57.

Hamvas püspöknek az 1944. június 23-án tett, jócskán megkésett nyilatkozata – amikor már nincs sem izraelita, sem pedig keresztény zsidó Szegeden – meglepő megvilágításba helyezi az egyház magatartását, és az egy héttel korábbi levelét. A püspök értelmezése szerint

„minden zsidó, aki az áttérés alakszerűségeinek f.é. március 22-e⁴⁵ előtt eleget tett s ezt igazolni tudja, államjogilag kereszténynek tekintendő s ezen semmiféle okoskodás nem változtat.”⁴⁶

Mi történt volna, ha ezt korábban, és nagyobb nyilvánosság előtt fogalmazza meg?

Azonban, ami a legborzasztóbb módon szembesít a fajilag zsidónak minősített keresztények tragédiájával az egy 1944. június 23-án keltezett dombóvári „Jelentés az ún. vegyes házasságokból származó gyermekek sorsának elbírálásáról”.

„Véleményem szerint – írja Hidasy Imre főszolgabíró – a legtöbb esetben az a helyzet, hogy egyházak lelkészei nem világosították fel a feleket arról, hogy ne csak megkereszteljék a gyerekeket, hanem az állami törvények szerint rendezzék a kérdést. Ma újból átvizsgáltam ezeket az eseteket, kétségbeesett apák és anyák és síró gyerekek voltak jelen.

1. B. G. erdélyi menekült őskeresztény, nem zsidó, a gettóban van 13 éves fia, aki zsidó az állami anyakönyvek szerint és felesége, aki szintén zsidó. (...)

3. M. D-né, férje katolikus, a 13 éves gyermek katolikus, nincs a gettóban. Az asszony a házasságkötéskor zsidó volt. Reverzális van, az asszony áttérése folyamatban van. A gyermek még nincs a gettóban, csak az anyja. (...)

5. S. I., a felesége katolikus, az egy éves leány katolikus, az apa a gettóban van és vele a 8 éves zsidó fia. Reverzális nincsen.

6. K. M-né, született G. V. a gettóban van, a reverzális alapján az öt és fél éves gyermek keresztény és az apjánál van. (...)

10. M. K. 5 napos kora óta római katolikus, azonban az állami anyakönyvben ez feltüntetve nincsen, az 1941. évi IV. tc. tanúsítványt Tolna vármegye alispánjától nem kapott. 60 éven át (!) felszentelt apáca volt az egri angol kisasszonyoknál. Dombóváron 20 éve polgári iskolai tanárnő volt és tanúsítvány el nem nyerése miatt nyugdíjaztatott. Kizárólag római katolikus gondolkodású és lélek is. A gettóba sehogy se akart bemenni. Őrjöngött, semmi lelki közössége a zsidósággal nincsen. Állítólag 300 asszony aláírásával ellátott kérvényt küldöttek a zárdafőnöknő útján a Belügyminisztériumba, ezt Dr. Gebhardt Antal járási bírósági elnök közölte velem.

Tisztelettel kérem Főispán Úr rendelkezését, vajon ezeket a gettóból kivehetem-e?

U. i. Mehet-e nem zsidó házastárs a gyűjtőtáborba zsidófajú családtagjaival, ha nem óhajt elszakadni a családjától?

* * *

Aki a zsidóság közül sárga csillag viselésére kötelezett, és mint ilyen gettózva van, egyszersmind gyűjtőtáborba szállítandó.

Dr. Swierkievicz Ernő főispán⁴⁷

45 Horthy Miklós ekkor nevezte ki a Sztójay Döme vezérezredes (addigi berlini nagykövet) vezette kormányt, amelyik egyik legfőbb céljaként a „belső ellenség”-nek tekintett zsidóság elleni háború lefolytatását határozta meg.

46 Kanyó (összeállította) 1994: 65.

47 Tolna MÖL IV. B. 401. a. 406/5/1944.

KONKLÚZIÓ

Az egyes egyházakban a megkeresztelkedett zsidókkal szemben a két világháború közötti időszakban fennálló bizalmatlanság a Vészkorszak idején azt eredményezte, hogy a törvények által fajlag zsidónak minősített keresztények már más elbírálás alá estek, mint a „fajmagyar őskeresztények”, és ez ellen a megkülönböztetés ellen az egyházak nem tettek érdemi lépéseket.⁴⁸ Ezért is válhatott faji kategóriává a „keresztény” megnevezés, és lett a „nem-zsidó” szinonimája.

A fajlag zsidónak minősített keresztényekkel szemben már az első, 1938-as, zsidótörvény-től kezdődően megfogalmazódott az az elvárás, hogy jogfosztásukat, kirekesztésüket, megáláztatásaikat és szenvedésüket megadással és belenyugvással fogadják el. Ennek egyik szomorú példája Ravasz László református püspök kijelentése, miszerint:

„Az alázatos szenvedésnek kiengesztelő ereje van és ha valaki csakugyan ártatlanul szenved, evvel az ártatlanságával erőtlentí meg azt, ami a törvényben esetleg emberi hiba, gyarlóság és igazságtalanság.”⁴⁹

A megbélyegzett, társadalomból kirekesztett „zsidó konvertitáknak” – az izraelita vallásfelekezethez tartozókhhoz hasonlóan – 1944-ben végig kellett élniük az anyagi javaiktól való megfosztást, a gettósítást és a deportálást is. Sarkosan fogalmazva: mindezzel, de legfőképpen a halálukkal bizonyíthatták a „fajmagyar őskeresztények” felé, hogy nem érdekből, hanem meggyőződésből keresztelkedtek meg.

A magyarországi keresztény egyházi vezetés (püspökök) vonatkozásában Éliás József református lelkész a következő erkölcsi ítéletet fogalmazta meg:

„1944 júniusának mulasztása azért olyan iszonyú, mert a közös egyházi fellépés még megmenthetett volna 130–150 ezer vidéki zsidó embert,⁵⁰ azokat, akiket akkor még nem deportáltak. (...) A csendőrséget és a rendőrséget vallásos szellemben, az egyház iránti engedelmességre nevelték, az akkori társadalom egészét is átjárta ez a szellem. Ha azok, akiknek a deportáláshoz közvetlen közük volt – és bizonyára volt közöttük kelletlen végrehajtó is –, ha mindezek arról értesülnek, hogy sem ők, sem családjuk tagjai nem részesülhetnek a szentségekben, a bűnbocsánatban; haláluk esetén nem kaphatják meg a végső búcsút, ha katolikusok; az úrvacsorát, ha protestánsok; ha gyerekeiket nem keresztelik; sőt, talán még a templomok is zárva lesznek és harangok sem fognak szólni, – ez olyan lelkiismereti konfliktust, olyan zavart kelthetett volna fönt és lent is a végrehajtó karhatalomban, a közigazgatási tisztviselői karban, a vasutasok körében; olyannyira felerősíthette volna a megszállókkal és kiszolgálóikkal szemben minden egyet nem értő hangját és bátorságát, ami talán a nemzeti ellenállásnak is hatalmas lendületet adott volna. Abban biztos vagyok, hogy a deportálásban közreműködők közül sokan jelentették volna ki: nem vállalkoznak embertársaik halálba küldésére, mert ha az egyházak így beszélnek, akkor az káini tett és ők nem akarnak Káinok lenni. Ráébredtek volna szerepük szörnyűségére.”⁵¹

A keresztény főpapok tulajdonképpen akkor (1944. június közepén) mozdultak meg jobban, amikor elkezdődött a budapesti zsidók koncentrálása, csillagos házakba költöztetése.⁵² A vidéki zsidóság érdekében – ideértve a megkeresztelkedetteket is – gyakorlatilag semmit nem tettek. Sőt, Serédi Jusztinián bíboros, 1944. július 7-én, egy körtávirattal, a július 9-re

48 „A keresztény közösség bizalmatlanul fogadta az áttérőket, megkérdőjelezte tettük őszinteségét. Angelo Rotta budapesti nuncius Eugenio Pacelli államtitkárnak írt jelentésében rámutatott, hogy a magyar társadalomban általánosan elterjedt az antiszemitizmus, ezért [1938 tavaszán] kedvezően fogadták a zsidótörvény javaslatát. Meg kellett állapítania azt is, hogy a konvertita zsidókkal szemben katolikus körökben is általánosan elterjedt a bizalmatlanság érzése.” Csiky 2016: 64.

49 A zsidókérdés. Részletek dr. Ravasz László püspök április hó 17-én tartott felsőházi beszédéből. *Református Élet* 1939. április 23. 175. Hasonlóképpen Pap Béla: Levél egy „református zsidóhoz”. *Magyar Út* 1938. április 28. 1.

50 Keresztényeket és izraelitákat egyaránt.

51 Szenes 1994: 72–73.

52 Lásd Karsai Elek (szerk.) 1967: 6–10, 19–23, 49–52, 102–107.

előkészített pásztorlevél felolvasását is leállította.⁵³ Július 8-án és 9-én az állami rádió Serédi hercegprímás rövid közlését sugározta:

„Serédi Jusztinián bíbornok, Magyarország hercegprímása a maga és a nagyméltóságú püspöki kar nevében közli a katolikus hívekkel, hogy a zsidókra, különösen a megkeresztelkedettek vonatkozó rendelkezések tárgyában ismételten fordult a magyar királyi kormányhoz, s ily irányú tárgyalásait továbbra is folytatja.”⁵⁴

Mindeközben zajlott a Budapest környéki (VI. zóna) zsidók deportálása. A békásmegyeri HÉV állomásról 6 szerelvény, mintegy 24.128 személyt – köztük keresztényeket is – szállított az auschwitzi haláltáborba.

53 Gergely 1999: 117. Lásd még Karsai (szerk.) 1967: 115–121.

54 Braham 2002: 276. Július 16-án Serédi közlését felolvasták a katolikus templomokban (1944. július 10-i 5443. VI. körlevél), és a protestáns templomokban is felolvastak egy hasonló szöveget: *„A magyarországi Református és a Magyarországi Evangélikus Egyház püspökei tájékoztatni kívánják a gyülekezeteket arról, hogy mindkét evangéliumi egyház vezetősége a zsidókérdés kapcsán, különösen a megkeresztelkedett zsidók érdekében, ismételten eljár az illetékes kormányzati tényezőknél, és ez irányú fáradozásait tovább is folytatja.”* Uo., 278. Ugyanakkor, mind a katolikus, mind pedig a református és az evangélikus egyház megszigorította a zsidók megkeresztelésének eljárását. Lásd Lévai 1946: 190–191. A hercegprímási iroda közleménye szerint: *„A kereszttség szentségét... a megfelelő próbaidő lelkiismeretes megtartása után csak olyannak szabad kiszolgáltatni, akinél remélhető, hogy nem a keresztlevelet, hanem Krisztus lélekmegújító és üdvözítő kegyelmét keresi, tehát nem azok számát gyarapítja, akik csak úgynevezett anyakönyvi keresztények, de Krisztus egyházával közösséget vállalni nem akarnak. Az is természetes, hogy a jelentkezők oktatása miatt sem a templom szentsége, sem pedig a keresztény hívek áhítata kárt nem szenvedhet.”*

SZAKIRODALOM

Bálint László [1940]: *Az áttért megszólal*. Szeged.

Benoschofsky Ilona – Karsai Elek (szerk.) 1958: *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 1: 1944. március 19. – 1944. május 15.: A német megszállástól a deportálás megkezdéséig*. Budapest.

Benoschofsky Ilona – Karsai Elek (szerk.) 1960: *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 2: 1944. május 15. – 1944. június 30.: A budapesti zsidóság összeköltöztetése*. Budapest.

Bősze Sándor – Nagy Pál (összeállította) 1994: *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez – Iratok a Somogy megyei levéltárból*. Budapest.

Braham, Randolph L. 2002: *A Holokauszt. Válogatott tanulmányok*. Budapest.

Csíky Balázs 2016: 1938 szimbolikus eseményei a magyarországi zsidó sajtó tükrében. *Egyháztörténeti Szemle* (17.) 2. 60–78.

Dolányi Kovács Alajos 1944: A keresztény vallású, de zsidó származású népesség a népszámlálás szerint. *Magyar Statisztikai Szemle* 4–5. 95–103.

Fazekas Csaba 2015a: Adalékok Prohászka Ottokár és a numerus clausus kapcsolatához. In: Horváth Zita – Sz. Halász Dorottya (szerk.): *Zsidók és keresztények az évszázadok sodrában – Interpretációk egy témára*. Miskolc, 241–252.

Fazekas Csaba 2015b: Prohászka Ottokár és a 'hungarizmus' fogalmának genezise. *Múltunk* 2. 4–34.

Fazekas Csaba (válogatta, sajtó alá rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta) 2019: *Válogatás Prohászka Ottokár közszerepléseiből, 1919–1927*. (Cikkek, interjúk, beszédek). Miskolc.

Frojimovics Kinga 2014: Bürokratikus időhúzás. *Egyházforum* (29.) 2–3. 11–8.

Gergely Jenő 1999: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. Második, javított kiadás. Budapest.

Gergely Jenő 2010: *A Keresztény Községi (Wolff-) Párt*, Budapest.

Hábel János (válogatta és szerkesztette) 2014: *Pécsi levelek 1944-ből: Dokumentumok a „zsidókérdés pécsi megoldásáról”*. Pécs.

Hegedűs András (szerk.) 2020: *„Vándorlásunk társa lett”: Az 1938. évi Eucharisztikus Világkongresszus Budapesten*. Esztergom–Budapest.

Horváth Rita 2007: Exposed: Jewish Converts to the Christian Faith in Nagyvárad, 1941–1944. In: Horváth, Rita – Szalai, Anna – Balázs, Gábor (eds.): *Previously Unexplored Sources on the Holocaust in Hungary*. Jerusalem, 101–135.

Jakab Attila 2019: „A zsidókérdésről... mindenki tudja, hogy van”. (Darányi Kálmán 1937. április 18-i szegedi beszédének sajtóvisszhangja). In: Kelemen Zoltán (szerk.): *Holokauszt, csend, beszéd, emlékezet, üzenet (Tanulmányok a holokauszt recepció köréből)*. Szeged, 131–145.

Jakab Attila 2021: *„Az ország békéjét és nyugalmát és biztonságát szolgálja.” A magyarországi egyházi sajtó a zsidótörvények idején (1938–1942)*. Budapest.

- K. Farkas Claudia 2001: A „kikeresztelkedés” problémája a zsidótörvények idején (1938). *Egyháztörténeti Szemle* (2.) 1. 112–127.
- Kanyó Ferenc (összeállította) 1994: *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez – Iratok a Csongrád megyei levéltárból*. Budapest.
- Kapiller Imre – Németh László (összeállította) 1994: *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez – Iratok a Zala megyei levéltárból*. Budapest.
- Karády Viktor 1997: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás (Tanulmányok)*. Budapest.
- Karsai Elek (szerk.) 1967: *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 3: 1944. május 26. – 1944. október 15.: A budapesti zsidóság deportálásának felfüggesztése*. Budapest.
- Konrád Miklós. „Békebeli viccek a zsidó kikeresztelkedésről”, <https://abtk.hu/ismerettar/ismeretterjesztes/1439-bekebeli-viccek-a-zsido-kikeresztelkedesrol> (utolsó letöltés 2024. október 30).
- Konrád Miklós 2014: *Zsidóságon innen és túl: Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. Budapest.
- Lévai Jenő 1946: *Fekete könyv: A magyar zsidóság szenvedéseiről*. Budapest.
- Szenes Sándor 1994: *Befejezetlen múlt: Keresztények és zsidók, sorsok*. Budapest.
- Szilágyi Mihály (összeállította) 1994: *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez – Iratok a Tolna megyei levéltárból*. Budapest.
- Szuromi, Szabolcs Anzelm 2014: A keresztség kiszolgáltatására vonatkozó kánoni előírások egyháztörténetjogi változásai a latin egyházban és azok alkalmazhatósága az új evangelizációban. *Kánonjog* (16.) 71–82.
- Végső István – Simko Balázs 2007: *Zsidósors Kiskunhalason. Kisvárosi út a holokauszthoz*. Budapest.